

УДК 821.161.2.09(049.32)

DOI 10.31654/2520-6966-2023-23F-109-116-125

Н. П. Онищенко

членкиня Національної спілки журналістів України

Мотронівка в долі Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок

Самойленко Г. В. Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов (мотронівський період життя і творчості): монографія. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя. 2021. 174 с.

Це не просто монографія за жанром. Це насичене цікавими розвідками літературознавче дослідження, написане з великою пошаною й любов'ю до його героїв – словесних орачів на важкій українській ниві Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок.

Спочатку автор ставив за мету описати Мотронівку як культурне гніздо Чернігівщини. Але ґрунтовно опрацювавши 63 наукові джерела, доктор філологічних наук, професор Григорій Самойленко значно розширив рамки задуманого. Він увів у контекст імена й події, які наочно представляють нам українське культурне життя XIX початку XX століття.

Звертаю вашу увагу на зміст: Садиба Мотронівка; Весілля П. Куліша і О. Білозерської. П. Куліш і Т. Шевченко 50-х років; Творча доля Ганни Барвінок; Нова епоха – нове сприйняття творів П. Куліша; Відродження меморіальної садиби.

Спочатку цей закуток належав родині Білозерських. Його господар Михайло Васильович Білозерський (1772–1835), здобувши освіту в Київській духовній академії, обіймав різні посади. На початку XIX століття він був комісаром і повітовим суддею, маючи звання колезького асесора, а потім служив повітовим предводи-телем дворянства в Борзні. Одружився з Мотроною Василівною (1799–1857), яка була родом із Силевичів по батьковій лінії. А по материній – із роду Риб. Після одруження вони проживали в Борзні, маючи декілька будинків, в одному з них працював сам Михайло Васильович. Коли під час пожежі будинки згоріли, Михайло Васильович вирішив заснувати садибу за п'ять кілометрів від міста на безлюдному місці.

Як згадувала Олександра Білозерська-Куліш у листі до І. Шрага, батько викорчував великий дубовий ліс і заснував хутір Мотронівку, названу на честь матері. Садиба розташовувалася за чотири кілометри від села Оленівка, де була Воздвиженська церква. Великий

будинок Білозерських мав десять кімнат, поруч флігель – із п'яти кімнат. У родині Михайла та Мотрони Білозерських народилося дев'ятеро дітей: Помпей, Олімпій, Віктор, Микола, Василь та Олександр, а також Надія, Любов і Олександра. Восьмеро народилися в Борзні, а найменша Олеся – у Мотронівці. Саме їй судилося оберігати, розвивати батьківське гніздо і бути його останньою господинею.

Яскравим акордом життя в Мотронівці стало весілля П. Куліша і О. Білозерської. Їх познайомив брат Олександри Василь, котрий навчаючись на другому курсі історико-філологічного факультету Київського університету, у вересні 1842 року близько зійшовся з учителем Києво-Подольського училища і автором роману «Михайло Чернишенко» Пантелеймоном Кулішем. Ці стосунки стали настільки приятними, що Михайло запросив Пантелеймона разом відсвяткувати Різдво 1842 року з його рідними на хуторі, де й сталося знайомство п'ятнадцятирічної Лесі з Кулішем. Події цього вечора Ганна Барвінок пізніше (1909) описала в нарисі «Спогади про знаємність Куліша з домом Білозерських».

«Мати зараз прохала до столу гостя. Посадила його поруч коло себе. І тут так як бурчак полилася розмова, звісно, по-українські. Василя мати посадила далі, а панночок навпроти їх. Він звертав на себе очі всіх. Красою на виду, розумом, блиськавою розмовою розвитої людини і все розмовляв по-нашому, по-українські; то там ще більш дивував... Бо ні на балях, ні на вечоринках ніде не чули от поступового чоловіка мужичої розмови. А Куліш було: так і не запнеться ні на однім слові, так і креше гостро-гарно пословицями-пісням, ріжними текстами зі Святого Письма, в такій бавливій рамці красоти».

Ця різдвяна зустріч була важливою для всієї родини, бо саме у цей час «іскра кохання, мабуть, зажеврїла в дівочому серці, а може й – в обох...»

Після двох відмов Мотрона Білозерська все ж дослухалася до щирого бажання дочки та наполягань родича Миколи Білозерського і благословила шлюб Олександри й Пантелеймона. Весілля відбулося 24 січня 1847 року. Вінчалися в Оленівській Воздвиженській церкві. Посадженим батьком був Микола Данилович Білозерський, а старшим боярином – Тарас Шевченко.

Дуже тепло згадувала пізніше Олександра Михайлівна Шевченка у своїх спогадах: «Великий Друже наш, Батьку ріднесенькій, Татуню дорогий! На розсвітання життя мого Ти був моїм старшим боярином. І як гарно було на душі у мене... Мов справді ще сонечко було тільки на розсвітанні. Показувало далеч життя нашої будуччини, квітчастого,

багато, вистеленого мріями, з нестерпним захопленням духа жадоби. І тут разом прийшов Ти і мрії наші осолодив, струмочком потекли вдалеч осяїні мрії культурної освіти. І от тебе світ показався на нашому небосхилі. Ти тоді звеличав мене княгинєю і королівною. Боже мій! Я і саме се почувала, бо присутність таких двох велетнів духу і сили розуму придала мені дух красоти, возвисила мене, одухотворила красою свого подуху на мене; як сонце рослину так Ти, мій друже, і Куліш оживили і осяяли мене».

А ось як охарактеризував дружину Куліш в листі до земляка й товариша П. Є. Чуйкевича 31 березня 1847 року з Варшави: «Так я щасливий своєю жінкою: така українка, що прямо захват! Шевченка напам'ять знає, а в історії заткне за пояс іншого й студента; жінка розумна, тверда в намірах, чутлива до бідувань людських, словом гідна найвищого місця в громаді».

Весілля певною мірою завершило початковий період функціонування Мотронівки як гнізда культури, у якому формувалися українські патріоти. Наслідком сімейного українського національного виховання було те, що майже всі діти Михайла та Мотрони Білозерських були пов'язані з патріотичним рухом.

Після весілля молоді Олександра й Пантелеймон ще деякий час залишалися в Мотронівці, бо чекали на Василя Білозерського, який працював учителем у Полтавському кадетському корпусі і мав супроводжувати Куліша в Європі як його помічник. Разом вони залишили Мотронівку 15 чи 16 лютого 1847 року.

Час між першим і другим етапом функціонування Мотронівки як гнізда культури з 1846 до 1873 року не вирізнявся особливими подіями культурного чи громадського значення в садібі. Він був складним і тривожним. У цей період Пантелеймон Куліш після арешту у Варшаві і заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства до Тули став відомим письменником, видавцем, громадським діячем у Петербурзі. Деякий час подружжя Кулішів жило в Москві. Для розвитку української літератури П. Куліш заснував журнал «Основа», у якому друкував твори українських письменників. Саме тут побачили світ й оповідання Олександри Михайлівни. Куліш багато пише публіцистичних творів, наукових розвідок, з'являються нові романи, повісті. Ганна Барвінок згадувала: «Куліш зараз себе в ярмо запряг на громадську роботу для матері України». Отаку відданість вона найперше цінувала у своїй «дружині», як називала свого чоловіка, і прощала йому сімейні зради, про які знали родичі й знайомі. Олександра створювала йому всі умови для творчої роботи.

Про це 2009 року переконливо і захопливо написали Є. К. Нахлік і О. М. Нахлік у біографічно-культурологічному дослідженні «Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою». І тому Григорій Самоїленко зосередився саме на постаті Олександри Куліш – письменниці Ганни Барвінок. Саме в ній уже в зрілому віці Пантелеймон побачив той ідеал, що його шукав в інших жінках, і почав допомагати їй створювати власний літературний світ.

Спілкування з талановитим українським письменником, котрим був П. Куліш, з його культурним оточенням: Т. Шевченком. М. Костомаровим, О. Марковичем, І. Пулюєм. М. Симоновим, кобзарем О. Вересаєм, художниками Л. Жемчужниковим, А. Гороновичем, закордонні подорожі, пережиті власні жіночі незгоди розвинули спостережливу письменницьку уяву Олександри. «Щасливі дні і вечори! Розумні речі сих людей, овіяні натхненням обличчя їхні захоплювали мене невимовно. Святий і неповторний час! Для мене ці бесіди були ліпші усяких концертів», – згадувала вона пізніше.

Перший твір Олександри Білозерської-Куліш позначений 1857 роком, зокрема оповіданням «Лихо не без добра». А останній «Папкові думки» – 1910 роком, за рік до її відходу в потойбічний світ. Хоча, як зазначала вона в нарисі «Епізод із нашого життя на користь самостійності України», вступ її в літературу відбувся значно раніше – 1847 року. «Не гаючи часу чоловік мій дав мені олівця й папір у руки і всяко спохочував, щоб я записувала все, що побачу і почую. Страшенно мене це пригнічувало, невпевненість у собі, не розуміючи, що саме потрібно записувати... нова сфера діяльності обтяжувала мене. Але... наполегливість того, перед ким я завжди прагнула бути гідною уваги, примусила мене підкоритися».

Віряджаючи перше її оповідання широкому читачеві до альманаху «Хата», Куліш у вступному слові від видавця наголошував на тому, що твір Ганни Барвінок має своє коріння в народному житті, бо «писана словесність, якою б вона не була розкішна, або мізерна, виростає не з якого іншого ґрунту, тільки з того самого народу, котрого широке слово взяли собі списателі за поїканне до своєї мислі... «Лихо не без добра» – коштовна штучка, котра виявляє поетичну натуру і людськість нашого селянина іншим способом, аніж кому б ні було з наших писателів приходилось і досі її виявляти».

У 60-х роках спостерігається передрук у Львівській періодиці оповідання «Восени літо» та друк оповідання «Домонтар» у газеті «Правда». 1887 року в Буковинському альманасі «Руська хата на рік 1877», що його видавав Данило Млака, надруковані два оповідання

Ганни Барвінок: «Трудящий шукає долі, а доля трудящого» та «Чорт у кріпацтві» під рубрикою «Записала з народних вуст».

У Мотронівці були написані кращі її твори, що були опубліковані в багатьох альманахах. Зокрема «Рада», що видавав у Києві М. Старицький, «Перший вінок», що друкувався у Львові з ініціативи Наталії Кобринської та Олени Пчілки, «Складка», що виходив у Харкові за сприяння видавця В. Александрова, у журналі «Київская старина», львівських газетах «Дзвінок», «Діло», збірнику Н. Кобринської «Наша доля». Значною подією у творчому житті Ганни Барвінок стало видання в Києві 1902 року Борисом Грінченком збірки її оповідань.

Творчість письменниці не залишилася поза увагою літературної критики. Це були статті Омеляна Огоновського, Бориса Грінченка, Івана Франка, Олександра Грушевського, Анатолія Вахнянина. 25 публікаціями відзначили рік смерті (1911) Ганни Барвінок у газетах «Рада», «Діло», «Рідна школа», «Неділя», «Украинская жизнь», авторами яких були М. Вороний, Д. Дорошенко, Н. Кобринська, М. Підгірянка, Юл. Романчук, Л. Старицька-Черняхівська, М. Шаповал.

Б. Грінченко в праці «Поет жіночого горя» підкреслював: «... оповідання Г. Барвінок можна студіювати, як вельми коштовний і правдивий матеріал задля характеристики нашого народного життя. Авторка придивлялася і малювала його за довгий період – років сорок: почавши ще за кріпацтва та аж до сього часу».

Микита Шаповал у розлогій ювілейній статті 1911 року писав про особливості розповіді, якою користувалася письменниця: «Божественно прекрасна мова, повна чудових епітетів, зворотів, метафор; надзвичайно м'який ліризм і повна доза філософічності... Вся краса іменно в несподіваних рухах».

Професор Самойленко теж зачаровувався мовою творів Ганни Барвінок, перечитуючи їх у фондах бібліотеки Гоголівського вишу. Він погоджувався з дослідниками в тому, що мова оповідань Ганни Барвінок виокремлює її з кола письменників, котрі писали про сільських жінок і особливості їхнього життя: Панаса Мирного, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Івана Нечуя-Левицького, Грицька Григоренка.

У нарисі «З Волині» авторка звертає увагу на те, як змінюється українське життя під тиском Росії, що намагається заборонити мову, старі народні традиції. Вона з боєм говорить: «Чиста українська мова і задумливо-ніжні пісні у багатьох змінилися спотвореною московською, замість нашої звичайної сором'язливості і стриманості з'явилися зовсім-таки противні нам солдатські розгул і розгнуданість».

Ганна Барвінок – майстриня розкриття різних жіночих доль. В оповіданнях «П'яниця», «Хатне лихо» наявний мотив прощення, коли

героїні Стеха і Параска після знуцань, принижень, нестерпного життя прощають чоловікам, або ж співчують їм. Такою християнською любов'ю була переповнена і душа письменниці в ставленні до свого чоловіка. Утвердження свого таланту вона пов'язує з настановами П. Куліша. «Я горжусь, що була слухняна учениця, увірувала в його істину, в його благородний порив. Багато було, можливо, обдарованіших... проте, не прониклись ідеєю любови до справи, вони дивились на це як на забаву, як на мазурку. Я ж свого таланту в землю не зарила і принесла своє серце на алтарь...».

Навіть після такої заяви критики просять не робити Ганну Барвінок тінню свого відомого чоловіка, бо вважають її своєрідним типом своєї епохи. О. Сікорський, аналізуючи її листування останнього періоду життя, зазначав: «Вона впитала в себе довготерпівість та невибагливість села, подячливість людини, що спробувала спражнього життя, сімирність жінки, що горіла «отображенням светом» від свого чоловіка, дивну чистоту служення ідеалу, у викохану в страданнях, про які говорила сама з собою в різних оповіданнях, не дозволяючи нікому заглянути в свою натруджену душу і потолочене серце».

Характерною особливістю творчого життя Кулішів було на перших порах листування з родичами і з багатьма діячами культури. Кількість адресатів дуже велика, і тому Григорій Самойленко виділив тих, що пов'язані з часом проживання наших героїв у Мотронівці. Після того, як Куліш відійшов від російських центрів у 80-х роках і проживав у Мотронівці, він розширив взаємини з діячами та виданнями Західної України. Роман «Чорна рада» був виданий у Львові 1890 року, як додаток до газети «Діло», її очолював Олександр Барвінський. Відбувалося листування з іншими представниками львівської інтелігенції: Алоїзієм Юркевичем та його дружиною Евеліною, з польськими літераторами Юзефом-Ігнацієм Крашевським, Тадеушем Ожеховським.

Цікавим було листування з молодим літературознавцем Володимиром Івановичем Шенроком (1853–1910), котрий після закінчення Петербурзького університету продовжив справу Куліша, вивчаючи спадщину Миколи Гоголя. В. Шенрок зацікавився біографією П. Куліша, щоб написати монографію про письменника, що друкувалася вже після його смерті 1901 року в журналі «Киевская старина».

Ганнина Пустинь у 80–90-ті роки приваблювала багатьох діячів культури. Цікаві спогади про господарів залишив письменник, перекладач, член харківської «старої громади», перший перекладач українською мовою «Тараса Бульби» М. Гоголя М. Ф. Лободовський.

1880-го року на запрошення Пантелеймона Куліша в Мотронівці гостював учений-фізик Іван Пулюй. «В розмовах наших брала участь

і дружина Куліша, та все з ніжністю і розвагою, кладучи кожне слово своє на золоті терези, – згадував він через 24 роки. – Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуттям до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла з великим самопожертвуванням піддержувати і захищувати».

Відвідав садибу 1890 року і відомий український письменник Олександр Кониський зі своїм другом Василем Вовком-Карачевським. Ось його спомини: «Бачиш тут убожество, нужду, а душею чуєш спокій, згоду і привітність господарів, найпаче Олександри Михайлівни... Працює вона пером, і її останні оповідання дишуть такими ж весняними пахощами, якими віяли і ті оповідання, що були надруковані літ 30 назад. Славна така старість. Завидна...»

15 сторінок монографії присвячені родинним та творчим зв'язкам Пантелеймона Олександровича та Олександри Михайлівни. Куліші не мали власних дітей, але вони опікувалися родичами Білозерськими. Олександра Михайлівна багатьом небожам була хрещеною матір'ю, мала на них великий духовний і творчий вплив, сприяла їхній літературній діяльності. Саме в Мотронівці вони знаходили життєвий прихисток.

Мотронівський період був найспокійнішим у житті і творчості П. Куліша. Ось його заява: «Без цієї особи не можу ніде жити, хоча б у самому раю. Без Олександри Михайлівни книжка моя не була б написана. Увесь життєвий клопіт взяла вона на себе, беречучи мій спокій, мій час, моє здоров'я».

1862 року П. Куліш видав першу поетичну збірку «Досвідки», яку гарно оформив. Шагренева обкладинка темно-зеленого кольору була обрамлена золотом тискованою рамкою, золотим краєм і візерунком. Книжку Пантелеймон Олександрович подарував Олександрі Михайлівні. На окремому аркуші він написав присвяту і вклеїв її.

Подарую золоту
Писанку дружині,
Що кохала мене вірно
При лихій годині,
Що кохала, не питала,
Чи панського роду,
Оддала за серце серце
І пишную вроду.
Про ту вроду я співаю,
На бандурі граю,
А серденько, як золото,
В скарбовні ховаю.
Ой ховаю, добре знаю –

З ким буду багатий
І в мальованій палаті,
І в убогій хаті

Куліш не лукавив. Після всіх любовних походеньок він зрозумів, що Олександра надійна на все життя дружина. Їй він присвятив вірш «Слово правди», саме його Іван Франко, рецензуючи збірник «Хуторна поезія», назвав найдосконалішим. «Ума мого цариця» надихнула Пантелеймона на написання поем «Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», «Адам і Єва», вірша-сповіді «Дивлюсь на срібний волос твій, кохана».

24 січня 1897 року Куліші відзначили золоте весілля. Зима була злюча. І, як згадувала Олександра Михайлівна, Пантелеймон Олександрович сидів за столом одягнений і писав у рукавичках. Дуже застудився. Вісім днів лікувався народними засобами, але хвороба прогресувала. В останні хвилини він продовжував писати щось у повітрі. Так і помер.

«Я еще креплюсь, потому что окунулась после смерти неоценимой дружины моей в сферу его занятий. А то бы давно умерла» (Лист до Н. Шугурової від 9 квітня 1904 р.). Ганна Барвінок так визначила мету свого подальшого життя.

Але наставала нова епоха і нове сприйняття творів П. О. Куліша. У кінці XIX на початку XX століття виросла демократична інтелігенція, яка активно боролася за українізацію суспільства, підтримуючи те, що робили Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок. Вони переглядали їхні історичні погляди, інакше сприймали суспільно-історичні процеси. Не критикували, а намагалися зрозуміти мотивацію їхньої життєвої і творчої позиції. Серед таких послідовників був Борис Грінченко, націєтворчу діяльність якого аналізує Григорій Самойленко.

Ганна Барвінок була однією з найстаріших учасниць українського літературного процесу і намагалася своєю творчістю бути в ньому присутньою до останнього, робила все, щоб і її «дружина» залишався в ньому і після смерті. За своєю тугою не помічала, що залишалася у своєму світі, а час початку XX століття різко змінювався. Він розчарував Ганну Барвінок, бо було багато політичної лозунгової тріскотні і мало справжніх справ у вирішенні національної української незалежності.

У цей період життя вона активно листувалася з різними особами, меценатами, видавцями щодо подальшої публікації творів Куліша. Продовжується інтенсивне спілкування з Іваном Пулюєм, справжнім другом родини, про що свідчать численні листи, доброзичливе ставлення до Олександри Михайлівни, на честь якої він назвав свого першого сина Олександром. Великою перемогою, святом української

культури стало для неї видання Біблії, переклад якої українською мовою розпочав Куліш, а завершив, на прохання його дружини Пулюй.

3 березня 1901 року в Борзні відсвяткували 40-річчя літературної діяльності Ганни Барвінок. Надійшли привітання від багатьох діячів культури. Михайло Павлик, вітаючи ювілярку, сповістив, що надрукував у Львові її оповідання. Були публікації і в інших видавництвах. Вийшла й «Чорна рада» П. Куліша, що її видав Михайло Комаров 1901-го року. А 1902-го в Києві за редакцією Б. Грінченка з його великою вступною статтею вийшов збірник її творів «Оповідання з народних вуст».

Напередодні і в цей час Мотронівку, тепер уже Кулішівку, відвідували видавець, фольклорист Михайло Комаров, меценат, колекціонер, господар Качанівки Василь Тарновський. Зміцнюються її стосунки з чернігівськими діячами Іллею Шрагом, Михайлом Коцюбинським, Борисом Грінченком.

1902 року Кулішівку відвідав професор Ніжинського Історико-філологічного інституту кн. Безбородька Михайло Миколайович Бережков, котрий у щоденнику записав: «Видел могилу П. А. Кулиша, милую А. М. Кулиш, вдову его, бравую старушку; она гораздо лучше чем рисуют ее на потретах. С удовольствием целовал руку ее».

У книжковому зібранні професора М. М. Бережкова, що сьогодні зберігається у фондах бібліотеки Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя, було знайдено автограф Ганни Барвінок. Запис зроблено її рукою на книзі Шенрока «П. А. Кулиш».

У будинку, де жило подружжя Кулішів, Ганна Барвінок влаштувала музей своєї «дружини». Але з кожним роком її здоров'я слабшало, і вона звернулася до Чернігівського губернського земства з проханням перевезти хату до Чернігова і поставити її біля музею старожитностей ім. В. В. Тарновського. Але земство відмовилося від цієї пропозиції, вважаючи, що архітектурна пам'ятка повинна стояти там, де вона зберігалася. 21–25 вересня 1904 р. в Кулішівці побував директор цього музею Андрій Шелухін, котрий умовив передати речі П. О. Куліша в чернігівський музей.

У цей час на шляху Олександри Михайлівни зустрівся Михайло Кочубей, онук декабристів Сергія та Марії Волконських, дочка яких Олена вийшла заміж за Кочубея і володіла борзнянськими землями. Михайло Миколайович, родина котрого була близька до Білозерських, був відомим меценатом і культурним діячем. У селі Вороньки він відкрив кінний завод, виробничі майстерні, школу, організував театр, писав п'єси для нього. У Борзні обіймав посаду голови дворянського

зібрання. Він запропонував Олександрі Куліш перевезти хату з Мотронівки в Кинашівку і організувати там музей Пантелеймона Куліша. У листі до Н. Шугурової вона писала: «Михаил Николаевич Кочубей перенес домик из Кулишивки в свой парк, обложил кирпичом для прочности, покрыл железом, – и все, что было в нем, так и сохранил с прибавкою многого. Множество портретов Кулиша разного возраста, его верстак, инструменты, рукописи, книги его, вся его мебель».

Так остання реліквія, що пов'язувала Пантелеймона Куліша і Ганну Барвінок з Мотронівкою-Кулішівкою як культурним гніздом, була втрачена.

Відродження меморіальної садиби почалося за часів відновлення незалежності України. Виникла потреба повернути до свідомості українців усе те, що засуджувалося і заборонялося московською та совєтською владою. За наполяганням публіцистки та поетки з Оленівки Олександри Оленівської земляки з Чернігівщини – Президент України Леонід Кучма та Голова Верховної Ради Іван Плющ 1999 року зініціювали спорудження історико-меморіального музею-заповідника Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь». Збудовано дві хати, встановлено пам'ятники господарів, відтворені мармурові надмогильні плити.

12 вересня 2005 року постановою № 889 Кабінету Міністрів України садиба внесена до переліку музеїв, що є державною власністю, під назвою Чернігівський обласний історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь». А 2019 року на будинку Білозерських відкрита меморіальна дошка Іванові Плющу на знак вдячності за відновлення української пам'ятки.

Перечитавши монографію, переглянувши ілюстрації, переконуєшся в актуальності слів Пантелеймона Куліша, вибитих на його могильній плиті: «Зовсім інша була б річ, якби ми єдиними устами і єдиним серцем трудилися над пробудженням суспільно-національної свідомості України». Полум'яний патріотизм таких людей, як і книжка Григорія Самойленка, закликають нас до єднання в час, коли, за Ліною Костенко, ми пишемо історію не на столі, а кров'ю на своїй землі.

N. P. Onyshchenko

the member of National Union of Journalists of Ukraine

Motronivka in the Fate of Panteleimon Kulish and Hanna Barvinok.

Review of H. V. Samoilenko's Book «Panteleimon Kulish and Hanna Barvinok: Fate, Ukraine, Love (Motronivka Period of Their Life and Creative Work)».